

Актуальна тема номера:
“НОВЕЛИ
ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ
ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАКТИКИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ”

Вячеслав Комаров

професор, академік НАПрН України,
заслужений юрист України,
проректор з навчально-методичної роботи
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(м. Харків Україна)
v.kom@ukr.net

ВСТУПНЕ СЛОВО

Конституційна реформа у сфері правосуддя і суміжних інститутів заклала підвалини для досить суттєвих змін цивільного процесуального законодавства. Відповідно до Закону України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII “Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)” це торкнулося і судової юрисдикції, оскільки, на відміну від раніше чинної, нова редакція ч. 3 ст. 124 Конституції України передбачає, що юрисдикція судів поширюється не на будь-які правовідносини, що виникають у державі, а лише на будь-який юридичний спір і кримінальне обвинувачення, хоча у випадках, встановлених законом, суди можуть розглядати також й інші справи. Принципово змінена система судоустрою, що проявилось у припиненні діяльності Вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України і створенні Верховного Суду як найвищого суду в системі судоустрою. Змінився каталог основних засад судочинства, прокуратура втратила функцію представництва інтересів громадян у суді, а надання професійної правничої допомоги перейшло виключно до адвокатури.

Конституційні зміни торкнулися і судочинства. Законом України 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII “Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів”, який набув чинності з 15 грудня 2017 р., ухвалена нова редакція Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України), яка ґрунтувалася на імплементації загальноєвропейських цінностей у сфері цивільного судочинства.

© В. Комаров, 2018

чинства і концепті забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд, доступності й ефективності правосуддя.

Увагу привертають передусім ті зміни, яких зазнала система принципів цивільного судочинства, оскільки вони визначають режим здійснення правосуддя у цивільних справах, безпосередньо впливають на модель цивільного процесу. Симптоматично, що вже не згадується принцип законності, але проголошено принцип верховенства права, зміст якого, хоча й не розкривається, однак має тлумачитися з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція). Встановлені певні обмеження щодо права на касаційне оскарження судових рішень в окремих категоріях справ, що відповідає сучасним світовим тенденціям і є суголосним із позиціями ЄСПЛ й Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія) щодо функцій суду касаційної інстанції в системі судустрою. З'явилися нові, до цього часу невідомі цивільному судочинству, принципи і загальні правоположення, серед яких пропорційність, розумність строків розгляду справи судом, неприпустимість зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

Змін зазнала і структура цивільного судочинства, йдеться, зокрема, про диференціацію судових проваджень, модернізацію форм перегляду судових рішень, а також введення нових процесуальних інститутів – заборони зловживання процесуальними правами, штрафів, забезпечення судових витрат тощо. Без сумніву, одним із найбільш визначних наслідків конституційної реформи і змін цивільного процесуального законодавства стало створення нового Верховного Суду як суду касаційної інстанції, на який покладено нові функції, зокрема й забезпечення єдності судової практики.

Модернізація цивільного судочинства знайшла свій прояв й у впровадженні деяких нових прискорених судових процедур. Так, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 19 ЦПК України цивільне судочинство може здійснюватися в порядку як загального, так і спрощеного позовного провадження. Зі свого боку спрощене позовне провадження призначене для розгляду малозначних справ (ч. 6 ст. 19 ЦПК України), справ, що виникають із трудових правовідносин, справ про надання дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд, справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення питання. Під час підготовчого провадження

у сторін з'явилася можливість скористатися процедурою врегулювання спору за участю судді (статті 201–205 ЦПК України), що є певним аналогом медіативних процедур і має сприяти примиренню сторін, не допускаючи подальшого розгляду справи по суті.

В аспекті загальної тенденції щодо забезпечення ефективності цивільного судочинства встановлені граничні строки вчинення процесуальних дій, які, на відміну від раніше чинних правил, переміщені на більш ранні стадії цивільного судочинства. Вперше у процесуальному законодавстві визначаються дії, що кваліфікуються як зловживання процесуальними правами, і запроваджується відповідальність за їх вчинення. Важливою ознакою змін ЦПК України стала подальша “електронізація” процесуального судочинства, яка, серед іншого, допускає звернення до суду у формі надіслання позовної заяви (заяви) з усіма додатками через мережу Інтернет, використання електронних доказів, участь у справі в режимі відеоконференції тощо.

Очевидно, що зміни цивільного процесуального законодавства мали об'єктивні причини і, незважаючи на різні погляди й дискусії щодо очікуваних наслідків судової реформи, стали певною відповіддю на виклики сучасного українського суспільства. Крім того, цілком зрозуміло, що ці зміни відбувалися під впливом Конвенції, висновків і рекомендацій Ради Європи. У цьому сенсі можна говорити про безпосередній вплив Конвенції на практику судочинства і можливість формування нового досвіду національних судів, пов'язаного з її застосуванням.

Оскільки з моменту набуття чинності ЦПК України в новій редакції минув майже рік, то новели цивільного процесуального законодавства пройшли певну апробацію й щодо них накопичений масив судової практики, який може бути об'єктом емпіричних і теоретичних узагальнень. Природньо, зміни, внесені в ЦПК України, мають розгалужений характер і великою мірою потребують глибокого осмислення на монографічному рівні в межах комплексного наукового дослідження. Не буде перебільшенням і те, що новелізація цивільного процесуального законодавства має сприяти і більш стрімкому розвитку науки цивільного процесуального права, особливо доктрини цивільного судочинства (цивільного процесу), що вкрай важливо в сучасних умовах зміни наукових парадигм і сучасного праворозуміння.

У цьому номері журналу “Право України” містяться наукові статті, які переважно дотичні до проблеми принципів цивільного судочинства й доступу до правосуддя, ролі Верховного Суду в забезпеченні єдності судової практики й окремих новел, що мають більш загальний характер для цивільного судочинства.

I. Принципи цивільного судочинства та доступ до суду

Вячеслав Комаров

професор, академік НАПрН України,
заслужений юрист України,
проректор з навчально-методичної роботи
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(м. Харків, Україна)
v.kom@ukr.net

УДК 347.9

ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

АНОТАЦІЯ. Принципи цивільного судочинства є найбільш узагальненою й фундаментальною категорією науки цивільного процесуального права разом із такими, як мета і завдання цивільного процесу, предмет і метод цивільного процесуального права, цивільні процесуальні правовідносини тощо. Симптоматично, що інтенсивні дослідження принципів припадали на періоди, пов'язані з кодифікаціями процесуального законодавства, і посткодифікаційні. Так було і в 60-х роках минулого століття, і у 2000-х роках.

Достатньо велика кількість спеціальної літератури з цієї проблеми дає змогу уявити сучасний стан теорії принципів цивільного судочинства, її прикладне значення. У зв'язку із цим слід звернути увагу те, що теоретичні концепти, покладені в основу теорії принципів цивільного процесуального права у 60-х роках минулого століття, залишилися майже незмінними.

Водночас конституційна реформа у сфері правосуддя і суміжних інститутів заклала підвалини для модернізації цивільного процесуального законодавства, наслідком чого стало прийняття нової редакції Цивільного процесуального кодексу України, що ґрунтується на загальноєвропейських тенденціях у сфері цивільного судочинства й ідеї забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд і доступності правосуддя. Одним із найбільш визначальних наслідків конституційної реформи і змін цивільного процесуального законодавства слід визнати створення нового Верховного Суду як суду касаційної інстанції, на який, серед іншого, покладено функцію забезпечення єдності судової практики, а отже, високих стандартів правосуддя. З огляду на це стає зрозуміло, що сучасне цивільне судочинство і судове правозастосування мають відповідати Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ЄКПЛ) і забезпечувати доступ до правосуддя, а інститути правосуддя і судочинства треба вдосконалювати, виходячи з викликів сучасного суспільства, а також із

© Вячеслав Комаров, 2018

ПРАВО

УКРАЇНИ

такого очевидного цивілізаційного факту, як фундаменталізація прав людини й ефективності правосуддя.

При цьому можна помітити, що поза увагою доктрини цивільного процесуального права залишаються принципи цивільного судочинства, які є основоположними і визначають певний дискурс наукових досліджень та виміри сучасного цивільного судочинства в умовах демократичних суспільств, виступають, так би мовити, мірилом верховенства права. Вони мають специфічну правову природу і вважаються певною експлікацією загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права, тобто імперативних норм міжнародного права, що приймаються та визнаються міжнародним співтовариством держав загалом і відхилення від яких неприпустиме. Для них характерні наднаціональний характер і закріплення у міжнародно-правових актах, таких як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ЄКПЛ. Важливо також, що ці принципи застосовуються у практиці Європейського суду з прав людини.

Отже, подальший розвиток теорії принципів цивільного процесуального права має бути скеровано на дослідження глибоких закономірностей, тенденцій змін якісних характеристик правового регулювання цивільного судочинства, які історично лежать у надрах різних систем праворозуміння і зумовлюють формування нового світогляду, тобто бачення правосуддя, функцій судів як органів судової влади, які в умовах демократичних суспільств мають забезпечити пріоритет прав людини, верховенство права, новий рівень юридичної практики загалом. Подальша їх наукова розробка і впровадження у практику судового правозастосування сприятимуть соціалізації цивільного процесу, визначенню з точки зору нових соціально-правових реалій функціонування судочинства, детермінованих необхідністю утвердження прав людини і верховенства права.

У статті досліджуються правова природа і каталог основоположних принципів цивільного судочинства, виходячи із субсидіарного значення в судовому правозастосуванні, та дається їх феноменологічна інтерпретація.

Ключові слова: принципи цивільного судочинства; загальноновизнані норми і принципи міжнародного права; основоположні принципи цивільного судочинства, принцип верховенства права; принцип верховенства прав людини; принцип правової визначеності; принцип пропорційності.

Природа основоположних принципів цивільного судочинства

Принципи цивільного судочинства є найбільш узагальненою і фундаментальною категорією науки цивільного процесуального права. Дослідження принципів активізувалося саме в періоди, пов'язані з кодифікаціями процесуального законодавства, і в посткодифікаційні періоди. Так було і в 60-ті роки минулого століття, і вже у 2000-х роках¹.

¹ Див.: Д Луспеник, 'Верховенство права – "новий" старий принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності' (2017) 8 Право України 9-20; О Ткачук, *Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві* (Право 2016) 290-329; О Гетманцев та П Пацурківський, 'Поняття принципів цивільного процесу та їх значення у правозастосовній діяльності суду' (2003) 187 Науковий вісник Чернівецького університету 60-5; О Опанасенко, 'Поняття принципу змагальності в цивільному процесі України' (2007) 4 Право військової сфери 25-6; В Шишкін, 'Принцип диспозитивності у новому ЦПК України' (2006) 3 Право України 78-81; С Волосенко, 'Принцип змагальності у новелах

Найважливіша спеціальна література з цієї проблеми дає змогу уявити сучасний стан теорії принципів цивільного судочинства. Принагідно зауважимо, що теоретичні концепти, покладені в основу теорії принципів цивільного процесуального права у 60-х роках минулого століття, залишилися майже незмінними².

У процесуальній літературі дається різне тлумачення принципів права. Так, під принципами цивільного процесуального права розуміють основні ідеї, уявлення про суд і правосуддя, закріплені у процесуальному законодавстві, у результаті чого стали його основними положеннями, якісними особливостями, котрі визначають характер цивільно-процесуального права, порядок його застосування і напрями подальшого розвитку³. Окремі автори принципи цивільного процесуального права кваліфікували як ідеї правосвідомості і правової науки, як такі, що не мають імперативного, нормативного значення, а мають доктринальний характер⁴. Щодо цього висловлено й таку думку, що принципами цивільного процесуального права є тільки ті вихідні положення, які закріплені в Конституції України⁵ або Цивільному процесуальному кодексу України (далі – ЦПК України)⁶. Усі інші у правовому сенсі принципами цивільного процесуального права бути не можуть і мають доктринальний характер, перебувають не у сфері права, а у сфері правосвідомості⁷.

Це, по суті, основні точки зору щодо поняття принципів цивільного судочинства. Зрозуміло, що від відповідного визначення принципів залежить і номінація їх функцій. Якщо, розуміючи принципи як імпе-

ЦПК' (2007) 1 Часопис Київського університету права 132-6; В Манукян, 'Принцип Хьюарта: необхідна ли нам процесуальна справедливість?' (2007) 5 Юридична практика 12-3; О Гетманцев, 'Співвідношення аксіом і принципів в цивільному процесі України' (2003) 200 Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство 51-4; М Ясинок, 'Чи є принцип змагальності в окремому провадженні?' (2006) 34 Вісник Національного університету внутрішніх справ 287-292 та ін.

² Див.: В Семенов, 'Принципы советского гражданского процессуального права' (автореф дис д-ра юрид наук, 1965); М Гурвич, 'Принципы советского гражданского процессуального права' (1965) 3 Труды ВЮЗИ; П Елисейкин, *Предмет и принципы советского гражданского процессуального права* (1974); А Боннер, 'К вопросу о принципах гражданского процессуального права' (1975) 38 Труды ВЮЗИ; Н Чечина, *Принципы гражданского процессуального права. Актуальные проблемы теории и практики гражданского процесса* (1979); В Семенов, *Конституционные принципы гражданского судопроизводства* (Юридическая литература 1982); М Треушников и З Чешка (ред), *Основные принципы гражданского процесса* (1991).

³ В Комаров (ред), *Цивільне процесуальне право України* (Право 1999) 31; В Тертишников, *Цивільний процес України* (лекції) (СПД ФО Вапнярчук Н. М. 2011) 15-6.

⁴ В Букина, 'Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы, понятия и системы)' (автореф дис канд юрид наук, 1975) 5.

⁵ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 16.09.2018).

⁶ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 01.09.2018).

⁷ Див.: А Демичев, 'К вопросу о принципах гражданского процессуального права' (2005) 1 Вестник Саратовской государственной академии права 42-95; А Демичев, 'Позитивистская классификация принципов гражданского процессуального права Российской Федерации' (2005) 7 Арбитражный и гражданский процесс 5-10.

ративні начала правового регулювання, можна стверджувати, що вони виконують регулюючу функцію і їм відведено певне місце у структурі процесуального права, то у другому очевидним є те, що принципи мають лише, так би мовити, інтерпретаційне значення доктринального характеру для тлумачення норм цивільного процесуального права і не виступають реальним інструментом у механізмі правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин.

У західній процесуальній літературі проблема принципів цивільного судочинства не була такою привабливою, як у вітчизняній процесуальній теорії, зокрема й теорії процесуального права радянського періоду. До неї західна процесуальна доктрина стала звертатися лише у 80-ті роки минулого століття. Причому засвоєння принципів цивільного судочинства здійснювалося під впливом декількох факторів, а саме відчутної кризи цивільного правосуддя, яке було неспроможне забезпечити доступність різних верств населення до цього соціально-правового інституту, нагальної потреби оновлення національних цивільних процесуальних законодавств і глобалізації, яка вимагала певної гармонізації процесуальних систем. Важливим фактором стало прийняття Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ)⁸, наслідком чого стала поступова фундаменталізація прав людини, зокрема, права на справедливий судовий розгляд і забезпечення не лише на наднаціональному, а й національному рівні принципу верховенства права. Отже, проблема принципів у західній процесуальній теорії визріла на підґрунті ідеї верховенства права, тобто природних прав людини, і визначалася доктриною природного права в цілому. Тому не випадково, як раніше, так і зараз, у західній літературі, як правило, відсутній аналіз принципів цивільного процесуального права й цивільного процесу на рівні догматичного тлумачення національного процесуального законодавства⁹. У ній дається характеристика принципів цивільного процесу, заснованих на ЄКПЛ¹⁰.

Крім того, незважаючи на орієнтацію, так би мовити, на європейські цінності у дослідженні принципів цивільного судочинства, спостерігаються і більш радикальні критичні погляди щодо суті проблеми процесуальних принципів. Так, М. Сторм, вказуючи, що протягом тривалого

⁸ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 16.09.2018).

⁹ Див.: K Kerameus, 'The Marcel – Storme – Chair for International and Comparative Civil Procedure at Ghent University – A Note' (2006) 4 *European Review of Private Law* 619-620; A Zuckerman, 'Reforming civil justice system: trends in industrial countries' (2000) 46 *PREMnote*; J Resnik, 'Procedure's Projects' (2004) 23 *Civil Justice Quarterly* 286-9; T Kono, 'Recent Trends in Japanese Civil Procedure Reform of the Code of Civil Procedure' [2000] 2(1) *European Journal of Law Reform* 155-164.

¹⁰ Див.: *Civil Litigation* (Oxford University Press 2005) 10-15; S Sime, *A practical approach civil procedure* (Oxford University Press 2005) 19-34.

часу проблеми цивільного процесу залишилися незмінними, вважає, що в таких умовах є актуальним запитання: чи не висуваються як загальні принципи цивільного процесу принципи, які не відповідають головній меті цивільного судочинства? І тому він запропонував замінити існуючу систему принципів абсолютно новою системою. Причому, як наголосив М. Сторм, одним із питань щодо сприяння реалізації цих тенденцій і майбутнього цивільного процесу є перегляд загальних проблем цивільного процесу, зокрема загальних, конституційних та міжнародних принципів¹¹.

Очевидно, що українська процесуальна наука формувалася в інших умовах праворозуміння і становлення суспільства. Характер же еволюціонування західних суспільств реально спонукав до створення адекватних концепцій і моделей правових інститутів й утвердження принципу верховенства права, який у сучасній науці розглядається як загальний принцип права. Це є тим ключовим моментом, який з точки зору наукових перспектив та розвитку юридичної практики має і методологічне, і теоретичне, і навіть ментальне значення.

Таким чином, теорія принципів цивільного судочинства успадкувала дві неоднакові наукові традиції, які тяжіють до різних правових культур, – нормативну і природно-правову. Якщо розуміння принципів цивільного судочинства в аспекті догми права і догматичної юриспруденції має цілком визначене законодавче закріплення (безпосередньо або опосередковано), то принципи цивільного судочинства в контексті природного права вважаються похідними від природних прав людини і, по суті, відображають глибшу субстанціальну сутність цивільного процесу в аспекті верховенства права і права людини на ефективне судочинство.

Отже, проблема принципів цивільного судочинства є тим пунктом у проблематиці процесуальної науки, який із теоретичної і практичної точок зору спонукає до необхідності осмислення принципів з погляду їхньої правової природи крізь призму певного праворозуміння і правореалізації, тобто механізмів застосування права.

Сучасний рівень професіоналізму судової практики, який має формуватися під впливом ідеї, принципу верховенства права, безперечно, передбачає виведення стану правореалізації на рівень розмежування судового тлумачення позитивного і природного права. Наскільки це важливо, свідчить те, що в сучасній судовій практиці почала застосовуватися ст. 8 Конституції України, яка закріплює, що в Україні діє

¹¹ Див.: M. Storme, 'A Single Civil procedure for Europe: A Cathedral Builders' Dream' (2005) 22 *Ritsumeikan Law Review* 96-9.

принцип верховенства права, а також норми ЄКПЛ, прецеденти ЄСПЛ, загальновизнані принципи і норми міжнародного права. Об'єктивно, це є ключовим, оскільки реалізація принципу верховенства права неможлива без застосування в судочинстві загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, які мають бути складовими національного правопорядку.

Підвищення рівня професіоналізму судової практики має здійснюватися у контексті практичного розмежування судового тлумачення позитивного і природного права. І це можливо саме завдяки застосуванню загальновизнаних принципів і норм міжнародного права як принципів цивільного судочинства, які є основоположними. Тому, спираючись на уявлення про систему принципів цивільного судочинства й тлумачення їх сутності у цьому аспекті, можна зробити висновок, що систему принципів цивільного судочинства становлять загальновизнані принципи і норми міжнародного права і принципи, закріплені в національному законодавстві. Загальновизнані норми і принципи як принципи цивільного судочинства, на відміну від принципів, визначених національним цивільним процесуальним законодавством, відображають засадничі положення природного права в публічних і приватних відносинах, зокрема й у сфері правосуддя в цивільних справах.

Що стосується загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, то вони як фундаментальні, вихідні, основоположні норми природного права визначають глибинні, сутнісні модули правового регулювання цивільних процесуальних відносин при здійсненні правосуддя в цивільних справах. Вони є загальними принципами права і за своєю природою виступають формою природного права, відображають найвищі правові цінності і мають глибокий правовий зміст – пріоритет прав людини, верховенство права, тобто сутнісний модус права. А це означає, що в механізмі судочинства з точки зору правозастосування загальновизнані принципи і норми міжнародного права як принципи цивільного судочинства мають субсидіарний характер, тобто, будучи компонентами наднаціонального і національного правопорядків, безперечно, виступають принципами національного цивільного судочинства. Водночас, незважаючи на їх міжнародно-правове походження, головне значення для їхньої реалізації має саме національний, тобто внутрішньодержавний, механізм його реалізації. Крім того, він є визначальним, беручи до уваги міжнародні зобов'язання конкретної держави¹².

¹² Проблема співвідношення міжнародного і національного права вирішується у межах основних теорій – моністичної та дуалістичної концепцій (див.: С Марочкин, *Действие норм международного права в правовой системе России* (1998); И Лукашук, *Международное право. Общая часть* (Волтерс Клувер 2005) 255-6.

Підсумовуючи сказане, наголосимо, що під загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права розуміють основоположні імперативні норми міжнародного права, що приймаються і визнаються міжнародним співтовариством держав у цілому, відхилення від яких є неприпустимим. Вони мають наднаціональний характер і закріплюються в міжнародно-правових актах, зокрема, Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, ЄКПЛ, практиці ЄСПЛ.

Що стосується сфери правосуддя в цивільних справах з точки зору застосування загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, то, без сумніву, можна номінувати такі принципи, як: верховенство права, пріоритет прав людини, права на суд, правової визначеності, пропорційності. Очевидність такого каталогу визначається тим, що вони впливають безпосередньо з ЄКПЛ, практики ЄСПЛ. Особливо характерно, що ці принципи безпосередньо використовуються при застосуванні і тлумаченні п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, в якій закріплено так зване конвенційне право на справедливий судовий розгляд, що розуміється як система процесуальних гарантій належного здійснення правосуддя. З огляду на це досить симптоматичним вважаємо те, що згідно із Законом України “Про судоустрій і статус суддів”¹³ суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд і повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України.

Загальноновизнані принципи і норми міжнародного права як принципи цивільного судочинства також виступають основоположними імперативними нормами міжнародного права, відхилення від яких неприпустиме. Незважаючи на те, що за походженням вони мають наднаціональний характер і закріплюються в міжнародно-правових актах чи у прецедентах, ці принципи є частиною національної правової системи, зокрема й системи судочинства. Так, оскільки в Конституції України закріплено, що в Україні визнаються й гарантуються права і свободи людини (ст. 3), а також те, що чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства України (ст. 9), то загальноновизнані принципи і норми міжнародного права – це також елемент національної правової системи.

Варто зазначити, що внаслідок конституційної реформи у сфері правосуддя відбулися певні зміни і з’явилися новели щодо відбиття на рівні національного цивільного процесуального законодавства загаль-

¹³ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 16.09.2018).

новизнаних принципів права. Зокрема, у ЦПК України вперше закріплено принцип верховенства права (ст. 10) і пропорційності (ст. 11), фрагментарно знайшов своє відображення у вимозі обов'язковості судових рішень (ст. 18) принцип правової визначеності. Формальна фіксація цих положень вимагає від національних судів застосування відповідних принципів під час здійснення правосуддя у цивільних справах, беручи до уваги зміст вказаних принципів, що виводиться з урахуванням наднаціональної практики їх застосування.

Принцип верховенства права

Перш за все слід зазначити, що цей принцип став одним із найвизначніших здобутків демократичних держав у всьому світі. За своїм характером він є загальноновизнаним принципом міжнародного права *jus cogens*, який пов'язується з особливим значенням верховенства права для сучасних демократичних суспільств і означає, що позитивне право має відповідати положенням цієї норми, інакше воно повинно визнаватися юридично недійсним, а національні суди мають безпосередньо його застосовувати при ухваленні своїх рішень. Розвиток ідеї верховенства права відбувався не завдяки його прямому закріпленню в нормативно-правових актах, а більшою мірою завдяки практиці судів, в європейському регіоні це перш за все ЄСПЛ.

На доктринальному рівні концепції верховенства права прийнято поділяти на субстантивні, або матеріальні (*substantive*), та формальні (*formal*)¹⁴, які зосереджуються на дотриманні змістовних або формальних вимог верховенства права відповідно. Серед змістовних вимог верховенства права різні вчені виокремлюють права людини і громадянина; демократію; рівність перед законом; гідність людини тощо, серед формальних – закони, відомі широкому загалу та які є досить постійними; відсутність законів, що застосовуються тільки до певних індивідів або до певних класів; відсутність зворотної сили законів; судовий нагляд за діяльністю уряду тощо. На відміну від такого підходу, Лукіс Г. Лукаїдес вважає, що принцип верховенства права має, як мінімум, п'ять самостійних цінностей: а) функціонування держави, яка пов'язана вимогами права; б) дотримання принципу рівності громадян перед законом; в) установлення законності й порядку в суспільстві; г) наявність ефективного і передбаченого правосуддя; ґ) охорона прав людини. Водночас науковець підкреслює, що всі ці цінності включені до концепції верховенства

¹⁴ P Craig, 'Formal and Substantive Conceptions of the Rule of Law: An Analytical Framework' (Autumn, 1997) Public Law 467-487; R Summers, 'A Formal Theory of the Rule of Law' [1993] 6(2) Ratio Juris 127; B Tamanaha, *On the Rule of Law: History, Politics, Theory* (Press Syndicate of the University of Cambridge 2004) 91-113; D Stigal, 'The Rule of Law: a Primer and Proposal' (2006) 189 Military Law Review 92-111.

права 'у відповідь на різні потреби, що виникали з вимогою справедливості'¹⁵.

Останнім часом дедалі більше вітчизняних учених схиляється до думки про подвійну структуру принципу верховенства права, що містить як матеріальні, так і формальні вимоги, які однаково мають бути дотримані для забезпечення принципу верховенства права¹⁶.

Одним із найвизначніших документів для розвитку верховенства права в європейському регіоні вважається ЄКПЛ, у преамбулі якої закріплено положення про те, що уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, сповнені рішучості як уряди європейських держав, що є одностайними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права. Крім того, ЄКПЛ стала правовою основою унікального інституційного механізму захисту прав та свобод людини – ЄСПЛ, який зробив вагомий внесок у розбудову принципу верховенства права і який своїми рішеннями сприяв інституціоналізації елементів цього принципу, постійно наповнюючи його дедалі новим змістом.

В Україні в чинній редакції ЦПК України вперше прямо закріплено принцип верховенства права. Так, відповідно до ст. 10 суд при розгляді справи керується принципом верховенства права. Зазначене положення має тлумачитися у контексті ч. 4 ст. 10 ЦПК України, згідно з якою суд при розгляді справ застосовує ЄКПЛ і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, і практику ЄСПЛ як джерело права. Отже, при тлумаченні зазначеного принципу слід виходити із критеріїв верховенства права, вироблених у практиці ЄСПЛ.

Як неодноразово вказував у своїх рішеннях ЄСПЛ, з його з боку увага до принципу верховенства права пояснюється тим, що він є одним із основоположних принципів у демократичному суспільстві, який властивий усім статтям ЄКПЛ. Так, у рішенні у справі "Амуур проти Франції" зазначається, що верховенство права є принципом, який притаманний кожній статті ЄКПЛ і його слід дотримуватися при її тлумаченні¹⁷.

Такий підхід ЄСПЛ до вказаного принципу зумовив подальший розвиток у його практиці найрізноманітніших елементів принципу верховенства права як змістовного, так і формального характеру. Зокрема, у рішеннях ЄСПЛ дає тлумачення таким вимогам до верховенства права, як: визнання пріоритетності, домінування, визначальної ролі

¹⁵ Лукус Г Лукаидес, 'Принцип верховенства права и права человека: с особым учетом прецедентной практики Европейского суда по правам человека' (2006) 4 Права человека 25-34.

¹⁶ Див.: С Погребняк, *Основоположні принципи права (змістовна характеристика)* (Право 2008); Д Вовк, 'Проблеми визначення та дії принципу верховенства права в Україні' (2003) 11 Право України 127-130; М Козюбра, 'Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція' (2000) 4 Вісник Конституційного Суду України 30.

¹⁷ *Amuur v. France*, no. 19776/92, par. 50, ECHR 1996-III.

прав людини в діяльності держави; поширюваність цієї пріоритетності, цього принципу на діяльність усіх без винятку органів держави; правова певність (визначеність) положення людини в тій ситуації, в якій вона перебуває; неприпустимість затримання особи на невизначений і непередбачений строк, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні; достатня чіткість встановлення в законі обсягу будь-якого правового розсуду і способу його здійснення; наявність громадської довіри до судів як до гарантів справедливості; доступ до суду; наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини; підпорядкованість судовому рішенню всіх органів держави, обов'язковість його виконання без винятку будь-якими органами і посадовцями; можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало чинності; незмінність, неоспорюваність остаточного судового рішення, яке набрало чинності; невтручання законодавчої влади у здійснення правосуддя; секулярність (світський характер) держави; забезпечення державою у разі застосування смертельної зброї швидкого й ефективного розслідування справи її органами; якість закону; наявність демократичного режиму; свобода слова; презумпція невинуватості; рівність перед законом¹⁸.

Наведене вище свідчить про те, що ЄСПЛ при тлумаченні принципу верховенства права виходить із природно-правових поглядів щодо сутності прав людини. Ця обставина знаходить своє підтвердження і у Звіті Комітету Ради Європи з правових питань та прав людини, в якому вказується, що вивчення принципу верховенства права в різних правових сім'ях на європейському рівні має на меті наголосити на відмінностях між формальними концептами цих теорій, які досліджують інституційні або процедурні вимоги, з одного боку, і субстантивними концептами, які вимагають, щоб зміст позитивних правових приписів звертався до беззаперечного ідеалу, виведеного, зокрема, із посиланням на права людини, – з другого¹⁹.

Характерною ознакою сучасної судової практики стає й те, що до тлумачення і застосування принципу верховенства права вдається і Верховний Суд, який у своїх рішеннях часто використовує принцип верховенства права, проте здебільшого обґрунтовуючи його застосування при вирішенні питань порушення норм матеріального права²⁰. Водночас

¹⁸ Див.: П Рабінович, 'Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького суду та Конституційного Суду України)' [2006] 2(45) Вісник Академії правових наук України 3-21; С Головатий, *Верховенство права*, кн 3 (Фенікс 2006); Лукаїдес (н 15) 25-34.

¹⁹ The principle of Rule of Law: Report Committee on Legal Affairs and Human Rights <<http://assembly.coe.int>> accessed 16 September 2018.

²⁰ Див: Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18 квітня 2018 р. у справі № 753/11000/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73500675> (дата звернення: 16.09.2018); Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 4 квітня 2018 р. у справі

принципом Верховний Суд керується і при оцінці процесуальних дій і рішень судів нижчих інстанцій з точки зору дотримання процесуальних норм. Так, у постанові Верховного Суду від 12 вересня 2018 р. у справі № 752/1016/17²¹ при розгляді питання про реалізацію особами права на апеляційне оскарження ухвал суду першої інстанції окремо від рішення суду Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду зазначив, що положення п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України визначає одну з основних засад судочинства – забезпечення апеляційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом, і таким чином закріплює гарантії перевірки в апеляційному порядку судових рішень. Згідно з положеннями ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права, а норми Конституції України є нормами прямої дії. ЄСПЛ вказав, що відповідно до п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, якщо апеляційне оскарження існує в національному правовому порядку, держава зобов'язана забезпечити особам під час розгляду справи в апеляційних судах, в межах юрисдикції таких судів, додержання основоположних гарантій, передбачених ст. 6 ЄКПЛ, з урахуванням особливостей апеляційного провадження, а також має братися до уваги процесуальна єдність судового провадження в національному правовому порядку і роль у ньому апеляційного суду. У цій справі Верховний Суд звернув увагу на п. 26 ухвали Великої Палати Верховного Суду від 4 квітня 2018 р. у справі № 623/3792/15-ц, в якому вказується:

<...> право на апеляційне оскарження учасники справи можуть реалізувати у порядку, визначеному процесуальним законом, не зловживаючи їх процесуальними правами у спосіб подання апеляційної скарги на ухвалу, що не може бути оскаржена до ухвалення рішення по суті спору й окремо від такого рішення²².

Верховний Суд у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду у справі № 752/1016/17 зробив висновок, що тлумачення п. 15 ч. 1 ст. 293 ЦПК України (у редакції, чинній на момент звернення ПАТ “Укрсоцбанк” з апеляційною скаргою) має відбуватися з урахуванням можливості/неможливості поновити свої права, особою, яка подає апеляційну скаргу, в інший спосіб, аніж шляхом оскарження в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції окремо від рішення суду. Ухвала

№ 212/2362/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73408624> (дата звернення: 16.09.2018); Постанова Верховного Суду від 8 серпня 2018 р. у справі № 199/5595/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75793882> (дата звернення: 16.09.2018) та ін.

²¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12 вересня 2018 р. у справі № 752/1016/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76566295> (дата звернення: 16.09.2018).

²² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 липня 2018 р. у справі № 623/3792/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75149540> (дата звернення: 16.09.2018).

про відмову у залишенні заяви без розгляду не перешкоджає подальшому провадженню у справі (не є остаточним рішенням), а тому особа має право оскаржити в апеляційному порядку ухвалу про відмову у залишенні заяви без розгляду разом з рішенням суду першої інстанції. Враховуючи те, що оскарження має відбуватися з урахуванням можливості/неможливості поновити свої права, особою, яка подає апеляційну скаргу, в інший спосіб, аніж шляхом оскарження в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції окремо від рішення суду, апеляційний суд, повертаючи апеляційну скаргу заявнику, дійшов помилкового висновку про те, що ухвала про відмову у задоволенні заяви про заміну стягувача і поновлення строку пред'явлення виконавчого документа до виконання, не підлягає апеляційному оскарженню з підстав, що її оскарження прямо не передбачене пунктами 24, 28 ч. 1 ст. 353 ЦПК України. За таких обставин питання про відкриття апеляційного провадження вирішене апеляційним судом всупереч нормам процесуального права, у зв'язку із чим оскаржувана ухвала апеляційного суду підлягає скасуванню з передачею справи до апеляційного суду на новий розгляд²³.

Принагідно зауважимо, що верховенство права є центральною, об'єднуючою і вихідною ідеєю – принципом, з якого походять інші загально-визнані норми й принципи права, які, будучи спочатку елементами верховенства права, із часом інституалізувались як окремі загально-визнані норми та принципи. Йдеться передусім про принцип верховенства прав людини, принцип права на суд, принцип правової визначеності і принцип пропорційності.

Принцип верховенства прав людини як загально-визнаний принцип міжнародного права і доктринально, і на рівні правозастосування нерідко тлумачиться у взаємозв'язку і взаємозалежності з принципом верховенства права. Так, П. Рабінович виходить із того, що принцип верховенства права означає пріоритетність у суспільстві прав людини, що має прояв у: закріпленні в конституційних та інших законах держави основних прав людини (закони, які суперечать правам і свободам людини, не є правовими); пануванні в суспільному і державному житті таких законів, які виражають волю більшості чи всього населення країни, відображаючи при цьому загальнолюдські цінності й ідеали – перш за все права і свободи людини; врегулюванні відносин між особою і державою на основі принципу “особі дозволено робити все, що прямо не заборонене законом”; взаємній відповідальності особи і держави²⁴.

²³ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12 вересня 2018 р. у справі № 752/1016/17 (н 21).

²⁴ П. Рабінович, *Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень)* (Право 1997) 12.

Видаються недостатньо обґрунтованими точки зору про те, що верховенство права зводиться, по суті, до верховенства права людини. Існують достатні формальні й неформальні підстави цей принцип розглядати як самостійний разом із принципом верховенства права або, щонайменше, вважати його субстантивною складовою верховенства права. Так, у ст. 3 Статуту Ради Європи²⁵ проголошується, що кожен Член Ради Європи повинен визнавати принцип верховенства права і принцип, відповідно до якого всі особи, які перебувають під його юрисдикцією, мають користуватися правами людини та основними свободами, щиро й активно співробітничати в ім'я досягнення мети Ради, що вказана у главі I, яка і буде досягатися шляхом підтримки й подальшої реалізації прав людини та основних свобод. У частині 4 преамбули Конституції України зафіксовано, що однією з причин прийняття Основного Закону України була необхідність забезпечення прав і свобод людини. У статті 3 Конституції України передбачено також таке основоположне положення: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Можна припустити, що наведені нормативні положення підтверджують розмежування принципів верховенства права і верховенства прав людини.

Принцип верховенства прав людини є похідним від ідеї фундаменталізації природних прав як основоположних із точки зору розвитку суспільства й держави. Фундаменталізація прав людини означає їх постійний розвиток як природних прав і як специфічних об'єктів правової охорони відповідно до ЄКПЛ та їх тлумачення ЄСПЛ. Виходячи з практики застосування цієї Конвенції ЄСПЛ, а також того, що ЄКПЛ є "живим правовим організмом" у результаті динамічного її тлумачення ЄСПЛ, принцип верховенства прав людини як загальновизнаний принцип міжнародного права означає, що в аспекті судового правозастосування національний суд може апелювати до цього принципу з метою оцінки національного законодавства на відповідність цьому принципу, тобто в практичному аспекті закон, який не відповідає принципу верховенства прав людини, може бути предметом його скасування, розгляду на відповідність Конституції України або незастосування при розгляді конкретних цивільних справ, скасування рішень в інстанційному порядку повноважними судами.

Варто звернути увагу й на те, що верховенство прав людини як самостійний принцип визнається Конституційним Судом України (далі –

²⁵ Статут Ради Європи від 5 травня 1949 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001 (дата звернення: 16.09.2018).

КСУ). Так, у своєму рішенні від 29 січня 2008 р. № 2-рп (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення) Він сформулював таку правову позицію: ‘Пріоритет природних прав людини слід розглядати як один із засадничих принципів Конституції України, відповідно до якого Верховна Рада України як орган законодавчої влади має приймати правові акти, додержуючись такого підходу’²⁶.

Принцип права на суд

Якщо принцип верховенства прав людини являє собою субстантивну компоненту верховенства права, то принцип права на суд – його процедурну компоненту. Зазначений принцип передусім гарантує дотримання процесуальних гарантій під час використання судових механізмів захисту прав людини. При цьому слід акцентувати увагу на тому факті, що вже починаючи з рішення у справі “Голдер проти Сполученого Королівства”, в якому ЄСПЛ вперше звертається до верховенства права, зауважуючи, що уряди, які підписали ЄКПЛ, виходили із глибокої віри у цей принцип²⁷, його дотримання пов’язується із такими категоріями, як “доступ до суду”, “право на справедливий судовий розгляд” і “право на суд”. Причому в більш пізніх рішеннях тенденція до співвіднесення елементів права на суд і вимог принципу верховенства права посилюється.

За своєю природою право на суд також є загально визнаною нормою міжнародного права *jus cogens*, яка іманентно пов’язана з міжнародним принципом верховенства права, є надімперативною нормою, якій має відповідати національне законодавство держав. У статті 8 Загальної декларації прав людини²⁸ зазначається, що кожна людина має право на ефективне відновлення компетентними національними судами порушених її основних прав, наданих законом. Це положення в подальшому набуло розвитку у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права²⁹, що мало на меті не тільки надати стандартам юридично обов’язкового характеру, а й виробити механізм їх забезпечення. Зокрема, ця стаття закріплює, що всі особи є рівними перед судами і трибуналами, кожен

²⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про особливості звільнення з посад осіб, які суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності” та конституційним поданням 89 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень пункту 2 частини другої статті 90 Конституції України, статті 5 Закону України “Про особливості звільнення з посад осіб, які суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності” (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення) від 29 січня 2008 р. № 2-рп/2008. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-08> (дата звернення: 16.09.2018).

²⁷ Golder v. UK, 21 February 1975, par. 35, Series A no.18.

²⁸ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 16.09.2018).

²⁹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 16.09.2018).

має право при визначенні його прав і обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону.

В європейському регіоні розвиток права на суд пов'язується зі ст. 6 ЄКПЛ та практикою ЄСПЛ. Зауважимо, що аналогічні положення містяться в Американській конвенції прав людини³⁰, ст. 8 якої закріплює право на справедливий суд, і в Африканській хартії прав людини та народів³¹, ст. 7 якої фіксує право на суд. Крім того, за п. 1 ст. 6 ЄКПЛ воно в цивільному судочинстві є фундаментальним правом людини. Так, цим пунктом передбачено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його права та обов'язків цивільного характеру.

Заслугує на увагу той факт, що, як неодноразово зауважувалося самим ЄСПЛ, принцип верховенства права є базовим при тлумаченні права на суд, який вважається його частиною. З огляду на це характерно, що він у своїх рішеннях наголошує: без абсолютизації принципу права на суд стають ефемерними і права людини, і верховенство права.

Принцип права на суд передбачає ті мінімальні гарантії, які держави повинні забезпечити на рівні національних законодавств для забезпечення ефективного здійснення правосуддя з метою захисту прав і свобод людини та громадянина.

Водночас саме право на суд має досить складну структуру, що проявляється в сукупності інституціональних і процедурних компонент. Серед інституційних можна виокремити доступ до суду, незалежний, безсторонній суд, створений на підставі закону. До процедурних, які безпосередньо забезпечують належний судовий розгляд у цивільному судочинстві, слід віднести рівноправність сторін і змагальність, публічність (гласність), вмотивованість та здійсненність судових рішень, розумний строк судового розгляду тощо³².

Багато з цих компонент тлумачаться безпосередньо у прямому зв'язку з принципом верховенства права. Так, першим рішенням, у якому було приділено увагу принципу верховенства права й праву на доступ до суду, стало рішення у справі *"Голдер проти Сполученого Королівства"*. Ця справа має вирішальне значення для розвитку права на суд, адже в ній зазначається, що процесуальні вимоги самі по собі є недостатніми

³⁰ American Convention on Human Rights. 22 November 1969 <<http://www.cidh.org/Basicos/English/Basic3.American%20Convention.htm>> accessed 16 September 2018.

³¹ African Charter on Human and Peoples' Rights. June 1981 <<http://www.achpr.org/instruments/achpr>> accessed 16 September 2018.

³² Див.: С Rozakis, 'Right to a Fair Trial in Civil Cases' (2004) 4 Judicial Studies Institute Journal 96-106; Н Сакара, *Проблема доступності правосуддя у цивільних справах* (Право 2010) 81 та ін.

для встановлення повного змісту п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, це лише елементарні гарантії, такі ж як ті, що відрізняють судовий процес від інших способів визначення юридичного становища особи. Саме ці вимоги, у поєднанні з доступом до судів, становлять сутність верховенства права³³.

У більш пізніх рішеннях (“*Ієло проти Італії*”³⁴, “*Кордова проти Іспанії*”³⁵, “*Уайт та Кеннеді проти Німеччини*”³⁶, “*Феїмблат проти Румунії*”³⁷) ЄСПЛ знову і знову ставить питання про те, чи не були певні процедури національних систем такими, що обмежують ступінь доступу до суду, щоб забезпечити право заявників на суд, з урахуванням принципу верховенства права у демократичному суспільстві.

Верховенство права у практиці ЄСПЛ пов’язується також із неупередженістю суддів. Так, стосовно суб’єктивної неупередженості суду в рішенні у справі “*Пуллар проти Сполученого Королівства*” ЄСПЛ вказує, що принцип, згідно з яким суд вважається вільним від особистих переконань й упередженості, має давню історію в судовій практиці ЄСПЛ. Він відображає важливий елемент верховенства права, а саме те, що рішення суду має бути остаточним і обов’язковим, якщо воно не скасоване вищестоящим судом через неправильність або несправедливість. Цей принцип повинен однаково застосовуватися до всіх форм суду, зокрема й до суду присяжних³⁸.

Ще однією з основних вимог, яка впливає з концепту верховенства права і є важливою компонентою принципу права на суд, вважається заборона втручання законодавця у процес здійснення правосуддя. Це положення було виведене у рішенні у справі “*Грецькі нафтопереробні заводи ‘Стрен’ і Стратіс Андреадіс проти Греції*”, де зазначається, що принцип верховенства права і поняття справедливого судового розгляду, закріплене у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, виключає будь-яке втручання з боку законодавчого органу у процес здійснення правосуддя з метою вплинути на вирішення спору судом³⁹.

Таким чином, з огляду на наведене вище, можна зробити висновок, що ЄСПЛ у багатьох своїх рішеннях розглядає елементи права на суд як складові принципу верховенства права. Це свідчить про певну дихотомію між правом на суд і принципом верховенства права. Зважаючи на це, право на суд можна розглядати як підсистему принципу верховенства права, що характеризується складною структурою і дає змогу оцінити

³³ Golder v. UK (n 27).

³⁴ Ielo v. Italy, no. 23053/02, par. 44, 06 December 2005.

³⁵ Cordova v. Italy (№ 1), no. 40877/98, par. 52, ECHR 2003-I.

³⁶ Waite and Kennedy v. Germany, no. 26083/94, par. 58, ECHR 1999-I.

³⁷ Faimblat v. Romania, no. 23066/02, par. 28, ECHR 2009.

³⁸ Pullar v. UK, no. 22399/93, par. 32, ECHR 1996-II.

³⁹ Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece, 09 December 1994, par. 49, Series A no. 301-B.

конкретний судовий розгляд на відповідність міжнародним стандартам справедливого судочинства⁴⁰.

Принцип правової визначеності

Передусім вкажемо, що правова визначеність – це іманентна складова самого права і правового регулювання у різних його сферах. Правову визначеність можна розглядати в двох аспектах: суб'єктивному й об'єктивному. У суб'єктивному правова визначеність відбиває інтерсуб'єкту природу права, його усвідомлення суб'єктом права, виходячи із природності права і, передусім, основних прав та свобод людини, в об'єктивному – наявні умови функціонування механізму правового регулювання, виходячи з обов'язків держави забезпечити реалізацію правових норм відповідно до їх призначення і в інтересах суб'єктів права.

Інтерсуб'єкту основу правової визначеності вдало сформулював Й. Покровський, який наголосив, що індивід, залишений віч-на-віч із суспільством, державою, має право вимагати, щоб йому було державою точно вказано, чого від нього хочуть і які межі йому ставляться. Логічно те, що право на визначеність правових норм є одним із найбільш невід'ємних прав людської особистості, яке тільки можна собі уявити, без нього, по суті, взагалі ні про яке “право” не може йтися⁴¹.

Об'єктивну основу правової визначеності становить система чинників як публічних заходів держави, що стосуються сфери нормотворення і правореалізації. Виходячи з цього, до них належать доступність нормативних актів, їх несуперечливість, відсутність прогалин, визначення меж дискреційних повноважень державних органів, обов'язкове оприлюднення нормативних актів, їх стабільність, єдність у застосуванні закону, остаточність судових рішень і їх здійсненість⁴².

Принцип правової визначеності як загальноновизнаний принцип міжнародного права сформульовано у практиці ЄСПЛ. Сама ЄКПЛ не містить жодних приписів із цього приводу. При цьому для розуміння принципу правової визначеності варто зауважити, що ЄСПЛ розглядає його як складову верховенства права з точки зору стану правового унормування, умов реалізації права й результатів правореалізації.

Принагідно зазначимо, що принцип правової визначеності у своїй практиці застосовує і КСУ. Показовим щодо цього може бути його рішення стосовно відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X “Перехідні положення” Земель-

⁴⁰ Див. дет.: Т Цувіна, *Право на суд у цивільному судочинстві* (Слово 2015) 281; Т Цувіна, ‘Принцип верховенства права та право на суд’ (2012) 12 Підприємництво, господарство, право.

⁴¹ Й Покровський, *Основные проблемы гражданского права* (Статут 1998) 89.

⁴² Погребняк (н 16) 181-192.

ного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005⁴³.

У конституційному поданні про порушення справи стверджувалося, що згаданими положеннями Земельного кодексу України (далі – ЗК України) громадян позбавлено права постійного користування земельними ділянками для ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, яке було надано ст. 7 ЗК України⁴⁴ у редакції від 13 березня 1992 р., ст. 5 Закону України “Про селянське (фермерське) господарство”⁴⁵. Тому суб’єкт права на конституційне подання вважає, що положення ст. 92, п. 6 розділу Х Перехідних положень ЗК України не відповідають ст. 22 Конституції України.

КСУ зазначив, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі. Так, поняття “набувають права” за змістом ч. 2 ст. 92 та ч. 1 ст. 116 ЗК України в аспекті вимоги переоформлення права користування земельною ділянкою не відповідає вимозі ясності і визначеності правової норми: згадані положення припускають поширення цього поняття лише на випадки первинного отримання земельної ділянки із земель державної та комунальної власності підприємствами, установами й організаціями, що належать до державної або комунальної власності, а також громадянами й юридичними особами, які набувають права власності і користування земельними ділянками. Натомість у п. 6 Перехідних положень ЗК України йдеться про переоформлення права власності або оренди громадянами й юридичними особами, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за цим Кодексом не можуть мати їх на такому праві. Переоформлення також має два значення: повторити оформлення та оформити заново, за новими правилами⁴⁶.

Таким саме, тобто невизначеним, є словосполучення “переоформити у встановленому порядку” без посилання на відповідні норми ЗК України або інших законів. При цьому в ньому та інших законах немає спеціаль-

⁴³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х “Перехідні положення” Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05> (дата звернення: 16.09.2018).

⁴⁴ Земельний кодекс України: у ред. Закону України від 13 березня 1992 р. № 2196-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12/ed20031015> (дата звернення: 16.09.2018).

⁴⁵ Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2009-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12> (дата звернення: 16.09.2018).

⁴⁶ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 (н 43).

них норм щодо такого порядку переоформлення права постійного користування. Оскільки переоформлення може означати оформлення за тих самих умов, що й раніше, а також за новими, іншими умовами, то ці умови мають бути зазначені в Перехідних положеннях ЗК України. Відсутність розмежування надання земельної ділянки і зміни титулу прав на земельні ділянки ускладнює переоформлення і на практиці вирішується довільно.

Виходячи з викладеного, КСУ визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення п. 6 розділу X “Перехідні положення” ЗК України щодо зобов’язання переоформити право постійного користування земельною ділянкою на право власності або право оренди без відповідного законодавчого, організаційного й фінансового забезпечення⁴⁷.

Одним із фундаментальних процесуальних аспектів принципу правової визначеності є остаточність рішень суду, тобто неможливість піддавання їх сумніву. Крім того, у механізмі інстанційності судової влади й наявності перевірочних проваджень цивільного судочинства остаточність судового рішення передбачає як умову диференціацію повноважень кожної судової інстанції і неможливість дублювання їх функцій. Чіткий стандарт правової визначеності міститься у попередній Резолюції Комітету міністрів Ради Європи Res DH (2006) 1 щодо порушення принципу правової визначеності процедурою перегляду справ у порядку нагляду в цивільному судочинстві в Російській Федерації – загальні засади і невирішені питання, посилаючись на рішення ЄСПЛ у справі Рябих (24 липня 2003 р.) та у справі Волкова (5 квітня 2005 р.)⁴⁸, ухваленій 8 лютого 2006 р. на зустрічі Заступників міністрів Комітету міністрів Ради Європи. У ній висловлюється стурбованість станом гарантування принципу правової визначеності у зв’язку з тим, що на регіональному рівні часто той самий суд діє послідовно як дві інстанції в одній справі.

Виходячи з принципу правової визначеності, підстави для перегляду судових рішень на кожній стадії судового провадження не можуть бути ідентичними. У справі “*Брумареску проти Румунії*”⁴⁹ ЄСПЛ констатував: загальновизнаний принцип правової визначеності (певності) слід трактувати як стабільність правового регулювання і виконуваність судових

⁴⁷ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 (н 43).

⁴⁸ Промежуточная Резолюция ResDH(2006)1, касающаяся нарушения принципа правовой определенности надзорным производством в гражданском процессе в Российской Федерации – общие меры и неразрешенные вопросы (Принята Комитетом министров 8 февраля 2006 г. на 955-м заседании заместителей Министров) <[http://sutyajnik.ru/rus/echr/res_com_of_min/ResDH\(2006\)1.htm](http://sutyajnik.ru/rus/echr/res_com_of_min/ResDH(2006)1.htm)> дата обращения 16 Сентябрь 2018.

⁴⁹ *Brumarescu v. Romania*, no. 28342/95, par. 61, ECHR 1999-VII.

рішень. Тому при встановленні підстав для оскарження і перегляду судових рішень, що набрали чинності, строку, у межах якого допускається таке оскарження, треба спиратися на те, що учасники цивільних правовідносин повинні мати можливість у розумних межах передбачати наслідки своєї поведінки і бути впевненими у незмінності свого офіційно визнаного статусу, набутих прав і обов'язків.

Важливою і сутнісною ознакою процедур перегляду судових рішень як належних з точки зору принципу правової визначеності є неможливість створення судів з явно вираженими дискреційними повноваженнями одних судів стосовно інших⁵⁰. У справі “‘Совтрансавто – Холдинг’ проти України”⁵¹, яка стала першою справою в ЄСПЛ проти України, зазначалося, що Арбітражно-процесуальний кодекс України в його редакції, що була чинна на момент розгляду справи, надавав Голові Вищого арбітражного суду України і Генеральній прокуратурі України право ініціювати перегляд остаточних судових рішень шляхом подання протесту. Таке повноваження було дискреційним за своєю природою, тобто судові рішення могли переглядатися на розсуд відповідної посадової особи всупереч принципу правової визначеності. Суд також наголосив, що з огляду на характер і форму втручань у справу, які мали місце з боку найвищих органів державної влади, відповідні арбітражні суди, що розглядали справу, не можуть вважатися незалежними і безсторонніми.

У контексті принципу правової визначеності судові рішення, що набуло чинності, має бути остаточним і може бути переглянуте лише у виняткових випадках із підстав об'єктивного, а не суб'єктивного характеру і у порядку, визначеному процесуальним законом. Особливо слід підкреслити, що жодна зі сторін не може вимагати перегляду остаточного судового акта тільки з метою проведення повторного слухання й отримання нового рішення. Так, у справі “Світлана Науменко проти України” ЄСПЛ прямо посилається на принцип правової визначеності щодо остаточності судового рішення, недопустимості повторного розгляду вже раз вирішеної справи у контексті того, що жодна сторона не має права домогтися перегляду остаточного й обов'язкового рішення тільки з метою нового слухання і вирішення справи. Повноваження судів вищої ланки переглядати рішення повинні використовуватися для виправлення судових помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень. Відхилення від цього принципу можливе тільки тоді, коли воно спричинено незалежними і непереборними обставинами⁵².

⁵⁰ Див.: Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации: осмысление практики и ее возможные коррективы (Викор-Медиа 2006) 85-6.

⁵¹ Sovtransavto Holding v. Ukraine, no. 48553/99, ECHR 2002-VII.

⁵² Svetlana Naumenko v. Ukraine, no. 41984/98, par. 91, 09 November 2004.

Важливим елементом принципу правової визначеності в аспекті застосування процесуального законодавства є також здійсненість остаточних судових рішень. Виконання судових рішень – це частина судового розгляду, воно сприяє реалізації судових рішень, що набрали законної сили. Показовою у цьому контексті вважається справа “*Бурмич та інші проти України*”⁵³, у якій ЄСПЛ вкотре наголосив на існуванні в Україні системної проблеми невиконання судових рішень у розумний строк, об’єднавши в одне провадження понад 12 тис. скарг проти України. Зазначені скарги були визнані частиною пілотного рішення у більш ранній справі “*Юрій Миколайович Іванов проти України*”⁵⁴, яка стосувалася двох повторюваних проблем: по-перше, тривалого невиконання остаточних рішень національних судів, по-друге, відсутності ефективного національного засобу захисту права на розгляд справи й виконання судового рішення в розумний строк. У вказаних справах ЄСПЛ вкотре наголосив на невиконанні Україною міжнародних зобов’язань у сфері забезпечення права на справедливий судовий розгляд і зауважив, що Україні слід невідкладно вжити відповідних заходів задля вирішення цього питання.

Щодо правової визначеності, то, крім остаточності судових рішень та їх здійсненості в цивільному судочинстві, суттєвим аспектом є забезпечення несуперечливості судових рішень і єдності судової практики. Характерно, що ЄСПЛ виходить із можливості існування конфліктуючих рішень як невід’ємної риси будь-якої системи, заснованої на наявності місцевих і вищих судів, що мають свої повноваження відповідно до територіальної юрисдикції. Така дивергенція судової практика може мати місце і в одному суді, що саме по собі не свідчить про порушення ЄКПЛ⁵⁵. Водночас ЄСПЛ не наполягає на незмінності судової практики⁵⁶, оскільки неспроможність забезпечити динамічний та еволюційний підхід у тлумаченні може призвести до ризику створення перепон при проведенні реформ або запровадженні покращень⁵⁷. У справі “*Йордан Йорданов та інші проти Болгарії*” ЄСПЛ встановив критерії, відповідно до яких дивергенція судової практики в межах одного суду має оцінюватися на відповідність принципу правової визначеності згідно з положеннями п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Зокрема, для такої оцінки ЄСПЛ пропонує дослідити такі питання: 1) чи є наявність “глибоких та давніх розходжень” у відповідній судовій практиці; 2) чи забезпечує внутрішнє право механізм, спрямований на виправлення правової невизначеності; 3) чи був такий механізм застосований у конкретній ситуації і чи

⁵³ *Burmych and others v. Ukraine*, 12 October 2017, Reports of Judgments and Decisions 2017 (extracts).

⁵⁴ *Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine*, no. 40450/04, 15 October 2009.

⁵⁵ *Santos Pinto v. Portugal*, no. 39005/04, § 41, 20 May 2008.

⁵⁶ *Unédic v. France*, no. 20153/04, § 74, 18 December 2008.

⁵⁷ *Atanasovski the Former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 36815/03, § 38, 14 January 2010.

був він ефективним⁵⁸. Отже, незабезпечення єдності судової практики Верховним Судом у певних випадках може свідчити про порушення права особи на справедливий судовий розгляд і стати приводом для звернення до ЄСПЛ.

Ще однією проблемою, яка постала у зв'язку з реалізацією принципу правової визначеності, є проблема процесуального пуризму. ЄСПЛ у рішенні у справі *“Сутяжник проти Росії”* вперше ввів поняття правового пуризму. Згадана справа стосувалася правомірності скасування рішення суду у порядку процедури нагляду через порушення правил юрисдикції. У ній ЄСПЛ наголосив:

<...> узагалі-то правил юрисдикції слід дотримуватися, однак за певних обставин цієї справи ЄСПЛ не знаходить нагальної соціальної необхідності, яка могла б виправдати відхилення від принципу правової визначеності. Рішення у справі було скасоване судом вищої інстанції скоріше заради правового пуризму, ніж заради виправлення важливої судової помилки⁵⁹.

Таким чином, під процесуальним пуризмом як різновидом правового пуризму слід розуміти надмірно формальне, догматичне застосування норм цивільного процесуального права і відповідних судових процедур безвідносно до їх цілей, а також обставин конкретної справи, що, по суті, призводить до механістичного їх застосування без урахування мети й завдань цивільного судочинства всупереч праву на справедливий судовий розгляд.

Верховний Суд останнім часом також наголошує на небезпеці занадто формалістичного тлумачення законодавчих приписів судами нижчих інстанцій, застерігаючи їх від правового пуризму. Так, у низці справ Верховний Суд з посиланням на практику ЄСПЛ зазначає:

<...> у справах можуть бути обставини, які свідчать про відсутність соціальної потреби чи нагальної суспільної необхідності, які виправдовували б відхилення від принципу правової визначеності, тобто не потрібно скасовувати правильне по суті рішення суду лише заради правового пуризму⁶⁰.

⁵⁸ Jordan Iordanov and Others v. Bulgaria, no. 23530/02, § 49, 2 July 2009.

⁵⁹ Sutyazhnik v. Russia, app. 8269/02 <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93775>> accessed 16 September 2018.

⁶⁰ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 березня 2018 р. у справі № 235/3619/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73500804> (дата звернення: 16.09.2018); Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 червня 2018 р. у справі № 438/592/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75498143> (дата звернення: 16.09.2018); Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 6 червня 2018 р. у справі № 523/4454/16-ц URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74687846> (дата звернення: 16.09.2018).

Так, у постанові від 21 березня 2018 р. Велика Палата Верховного Суду зазначила, що відповідно до статей 19, 57 Закону України “Про виконавче провадження” сторони виконавчого провадження під час здійснення виконавчого провадження не позбавлені можливості заявляти клопотання про визначення вартості майна, тобто визначення іншої ціни предмета іпотеки, ніж буде зазначена в резолютивній частині рішення суду, якщо, наприклад, така вартість майна змінилася. З урахуванням наведеного вона дійшла висновку про те, що у спорах цієї категорії лише не зазначення у резолютивній частині рішення суду початкової ціни предмета іпотеки у грошовому вираженні не має вирішального значення і не тягне за собою безумовного скасування судових рішень. Відповідно до ч. 2 ст. 410 ЦПК України не може бути скасоване правильне по суті і законне рішення з одних лише формальних міркувань. ЄСПЛ у рішеннях “Сутяжник проти Росії”, “Есертас проти Литви” зазначав, що у справах можуть бути обставини, які свідчать про відсутність соціальної потреби чи нагальної суспільної необхідності, які виправдовували б відхилення від принципу правової визначеності, тобто не потрібно скасовувати правильне по суті рішення суду лише заради правового пуризму⁶¹.

Принцип пропорційності базується на визначальних постулатах верховенства права і, виходячи з пріоритету прав людини, передбачає баланс необхідного державного втручання у приватні справи. Він покликаний забезпечувати у правовому регулюванні розумний баланс приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються. З огляду на це доктринальні характеристики цього принципу з точки зору системи його вимог у площині правозастосування зводяться до такого: мета встановлення певних обмежень має бути легітимною й істотною; обмеження, що мають істотну мету, повинні бути об’єктивно виправданими, переконливими; при застосуванні обмежень має забезпечуватися розумний баланс приватних і публічних інтересів⁶².

До інтерпретації принципу пропорційності неабияких зусиль доклали ЄСПЛ. Дослідники підкреслюють, що при цьому Суд послідовно вирішував чотири групи питань: 1) чи було передбачене законом те обмеження (втручання), що заперечується; 2) чи мало воно на меті одну з легітимних цілей, зазначених у ЄКПЛ; 3) чи було воно необхідним у де-

⁶¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 березня 2018 р. у справі № 235/3619/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73500804> (дата звернення: 16.09.2018).

⁶² Див.: Погребняк (н 16) 197-203.

мократичному суспільстві; 4) чи було воно співрозмірним тій правомірній меті, якої досягали⁶³.

Хрестоматійною щодо цього є справа “Жовнер проти України”⁶⁴. Заявниця скаржилася до ЄСПЛ на невиконання рішення Конотопського міського суду від 1 квітня 1998 р., згідно з яким за нею визнавалося право на надбавку за вислугу років. Суд визнав, що рішення Конотопського міського суду від 1 квітня 1998 р., яке зобов’язало державний заклад сплатити заявниці її надбавку за вислугу років, стало остаточним і таким, що підлягає примусовому виконанню, створило право вимоги, достатнім чином встановлене, щоб підлягати задоволенню і вважатися “майном” відповідно до ст. 1 Першого протоколу. Суд також вважав, що неможливість для заявниці домогтися виконання судового рішення, яке набрало законної сили, було втручанням у її право на майно.

Суд зауважив, що ст. 1 Першого протоколу⁶⁵ містить три чітких положення: перше, яке зафіксоване в першому абзаці п. 1 і має загальний характер, проголошує принцип поваги до права власності; друге, яке становить зміст другого абзацу того ж пункту, передбачає можливість позбавлення права власності і встановлює умови для нього; третє, закріплене у п. 2, визнає за державами повноваження регулювати користування майном відповідно до загальних інтересів. Йдеться про правила, які не мають зв’язку між собою. Друге і третє положення стосуються конкретних випадків посягання на право власності; таким чином, вони повинні тлумачитися у контексті принципу, зазначеного у першому положенні.

Суд виходив із того, що ст. 1 Першого протоколу вимагає, перш за все, й особливо, щоб втручання державної влади у використання права на майно було законним і була дотримана справедлива рівновага між вимогами як загального інтересу, так і захисту основних прав громадян. Контролюючи виконання цієї вимоги, Суд визнає за державою певну свободу розсуду і для вибору способів впровадження, і для вирішення, чи їх наслідки є виправданими й відповідають загальному інтересу у спробі досягти зазначеної мети закону. Тому Суд нагадав, що в принципі система тимчасового зупинення, або відстрочка виконання судових рішень, не критикується як така, особливо беручи до уваги свободу розсуду, дозволена в другому абзаці ст. 1. Проте така система має наслідком ризик покладання на власників непомірного тягаря, зокрема, можливості розпоряджатися своїм майном, а отже, повинна передбачати певні процедурні

⁶³ Н Варламова, ‘Верховенство право – базовый принцип европейской системы защиты прав человека’ [2002] 3(41) Конституционное право: Восточно-европейское обозрение 161.

⁶⁴ Zhovner v. Ukraine, no. 56848/00, 29 June 2004.

⁶⁵ Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535/card2#Card (дата звернення: 16.09.2018).

гарантії для спостереження за запровадженням системи та її непередбачуваних наслідків для права власності.

ЄСПЛ зауважив, що у цьому випадку відстрочка виконання рішення не містила жодного точного строку і що зазначене рішення залишалося невиконаним вже протягом шести років, більше того, для заявниці немає жодної гарантії, що воно буде виконане в найближчому майбутньому. Очевидним є те, що ця ситуація важко узгоджується з вимогою передбачуваності, зазначеною у ст. 1 Першого протоколу. Виходячи з цього, навіть якщо припустити, що втручання держави у право заявниці на виконання норм щодо її майна буде засноване на законі і служити правомірній меті, ЄСПЛ вважає, що була порушена точна рівновага між вимогами загального інтересу спільноти і вимогами охорони права заявниці на її майно, а також що заявниця зазнала і продовжує нести особливий і непомірний тягар. Єдине і просте право, згадане урядом, – звернутися до суду з метою отримання компенсації за таке запізнення й індексації суми, що вимагається заявницею, не здатне надати адекватного полегшення ситуації. З огляду на зазначене, ЄСПЛ дійшов висновку, що мало місце порушення ст. 1 Першого протоколу.

Покажемо є й те, що чинний ЦПК України передбачає певні умови застосування пропорційності при розгляді цивільних справ. Згідно зі ст. 11 суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо. Як видно, законодавець, закріплюючи принцип пропорційності у нормах ЦПК України, намагався відобразити його специфіку саме у сфері цивільного судочинства, заклавши в його основу ідею необхідності зважання на публічний інтерес в ефективному здійсненні правосуддя й індивідуальний інтерес особи, яка звертається за захистом свого невизнаного, порушеного або оспорюваного права, свободи чи задоволення інтересу, вказуючи на необхідність дотримання балансу між особливостями конкретної справи й процесуального порядку, що застосовується для її розгляду.

Варто додати, що останнім часом Верховний Суд досить часто для обґрунтування своїх рішень використовує практику ЄСПЛ і принцип пропорційності, що свідчить про намагання вивести свою практику на якісно новий рівень, який відображає загальноєвропейські погляди щодо захисту прав людини. Наприклад, найчастіше принцип пропор-

ційності застосовувався Верховним Судом у справах про виселення при оцінці легітимності обмежень права на житло⁶⁶ й у справах, пов'язаних із обмеженням права на мирне володіння майном⁶⁷. Характерно, що Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду виходить з того, що судово-практика ЄСПЛ розглядає принцип "пропорційності" як невід'ємну складову й інструмент верховенства права, зокрема й у питаннях захисту права власності. Дотримання принципу "пропорційності" передбачає, що втручання у право власності, навіть якщо воно здійснюється згідно з національним законодавством і в інтересах суспільства, все одно буде розглядатись як порушення ст. 1 Першого протоколу, якщо не було дотримано розумної пропорційності між втручанням у право особи й інтересами суспільства. Ужиті державою заходи мають бути ефективними з точки зору вирішення проблеми суспільства і водночас пропорційними щодо прав приватних осіб. Оцінюючи пропорційність, слід встановити, чи можливо досягти легітимної мети за допомогою заходів, які були б менш обтяжливими для прав і свобод заінтересованої особи, оскільки обмеження не повинні бути надмірними або такими, що є більшими, ніж необхідно для досягнення поставленої мети⁶⁸.

У практиці Верховного Суду наявні й випадки застосування принципу пропорційності при визначенні легітимності обмеження процесуальних прав, наприклад, права на доступ до суду. Так, особа, яку раніше рішенням суду було визнано недієздатною і яка проживала у психоневрологічному інтернаті, звернулася до суду із заявою про поновлення її цивільної дієздатності і висловила готовність пройти судово-психіатричну експертизу, зазначивши, зокрема, що через відсутність паспорта вона позбавлена можливості оформити доручення на представництво її інтересів, у зв'язку з чим просила допустити до участі у справі її представника з посвідченням такої довіреності судовим рішенням.

Ухвалою районного суду заяву залишено без розгляду з посиланням на те, що юрист, з яким було підписано договір про правову допомогу, не є належним представником недієздатної особи. Апеляційний суд погодився з висновком суду першої інстанції. Суди виходили з того, що

⁶⁶ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 липня 2018 р. у справі № 653/1096/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75296538> (дата звернення: 16.11.2018); Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 серпня 2018 р. у справі № 761/35639/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76290815> (дата звернення: 16.09.2018).

⁶⁷ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 травня 2018 р. у справі № 372/2180/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75287005> (дата звернення: 16.09.2018); Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31 жовтня 2018 р. у справі № 753/12729/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77696631> (дата звернення: 16.11.2018).

⁶⁸ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17 жовтня 2018 р. у справі № 681/203/17-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77455891> (дата звернення: 16.11.2018).

заяву про поновлення цивільної дієздатності від імені заявника було подано особою, яка не мала повноважень на ведення справи.

Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду дійшов висновку, що суди попередніх інстанцій обмежили доступ особи до правосуддя попри те, що вона не позбавлена можливості безпосередньо вимагати поновлення своєї цивільної дієздатності. Верховний Суд, зокрема вказав, що рішенням ЄСПЛ від 30 травня 2013 р. у справі *“Наталія Михайленко проти України”* було констатовано, що відсутність у заявниці можливості безпосередньо вимагати поновлення своєї цивільної дієздатності призвела до того, що це питання не розглядалося судами взагалі. ЄСПЛ також зазначив, що ‘відсутність судового розгляду цього питання, яке серйозно вплинуло на численні аспекти життя заявниці, не можна виправдати легітимними цілями, що лежать в основі обмеження доступу до суду осіб, визнаних недієздатними’ (п. 40). За таких обставин ЄСПЛ дійшов висновку, що ситуація, в якій опинилася заявниця, призвела до відмови у правосудді щодо можливості забезпечення перегляду її цивільної дієздатності, тобто мало місце порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. З урахуванням зазначеного касаційну скаргу задоволено, ухвали судів першої та апеляційної інстанцій скасовано, справу для продовження її розгляду передано до суду першої інстанції⁶⁹.

Висновки. Активні дослідження принципів цивільного судочинства припадали на періоди, пов’язані з кодифікаціями процесуального законодавства, та посткодифікаційні періоди 60-х років минулого століття і вже 2000-х років. Досить великий масив наукової літератури з цієї проблематики дає змогу уявити сучасний стан теорії принципів цивільного судочинства і те, що теоретичні концепти, покладені в основу теорії принципів цивільного судочинства у 60-х роках минулого століття, залишилися майже незмінними. При цьому принципи цивільного судочинства номінуються як імперативні начала, що виконують регулюючу функцію і займають певне місце у структурі процесуального права як нетипові нормативні приписи, або як такі, що мають лише, так би мовити, інтерпретаційне значення доктринального характеру для тлумачення норм цивільного процесуального права і не є реальним інструментом у механізмі правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин.

У західній процесуальній науці теорія принципів цивільного судочинства “визріла” на підґрунті ідеї верховенства права, тобто природних прав людини, і визначалася доктриною природного права в цілому. Тому не випадково і раніше, і зараз, у західній літературі, як правило,

⁶⁹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20 червня 2018 р. у справі № 756/552/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74963689> (дата звернення: 16.09.2018).

відсутній аналіз принципів цивільного судочинства з огляду на догматичне тлумачення національного процесуального законодавства. У працях західних науковців дається характеристика принципів цивільного процесу, заснованих на ЄКПЛ, а загалом у контексті загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, які в теорії права кваліфікуються як основоположні принципи права.

Конституційна реформа у сфері правосуддя і суміжних інститутів заклала підвалини для модернізації цивільного процесуального законодавства, наслідком чого стало прийняття нової редакції ЦПК України, що ґрунтується на загальноєвропейських тенденціях у сфері цивільного судочинства та ідеї забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд, доступності правосуддя і дотримання принципів верховенства права. І тому сучасний рівень професіоналізму судової практики має формуватися під впливом ідеї, принципу верховенства права і передбачати виведення стану правореалізації на рівень розмежування судового тлумачення позитивного й природного права. Це є основним, оскільки реалізація принципу верховенства права неможлива без застосування у судочинстві загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, які мають бути складовими національного правопорядку. Тому уявлення про систему принципів цивільного судочинства і тлумачення їх сутності у цьому аспекті призводить до висновку, що систему принципів цивільного судочинства становлять загальноновизнані принципи і норми міжнародного права. Загальноновизнані норми і принципи як принципи цивільного судочинства, на відміну від принципів, визначених національним цивільним процесуальним законодавством, відображають засадничі положення природного права у публічних і приватних відносинах, зокрема й у сфері правосуддя у цивільних справах.

Стрижневою проблемою модернізації цивільного судочинства є утвердження принципу верховенства права. Водночас очевидно, що верховенство права має складний змістовний вимір і, по суті, виступає мегапринципом, який поглинає принципи верховенства прав людини, права на суд, пропорційності та правової визначеності.

Отже, подальший розвиток теорії принципів цивільного процесуального права має бути скеровано на дослідження глибоких закономірностей, тенденцій змін якісних характеристик правового регулювання цивільного судочинства, які історично лежать у надрах різних систем праворозуміння і зумовлюють новий світогляд на правосуддя, функцію судів як органів судової влади, які в умовах демократичних суспільств мають забезпечити пріоритет прав людини, верховенства права, новий рівень судової практики загалом.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. African Charter on Human and Peoples' Rights. June 1981 <<http://www.achpr.org/instruments/achpr>> accessed 16 September 2018 (in English).
2. American Convention on Human Rights. 22 November 1969 <<http://www.cidh.org/Basicos/English/Basic3.American%20Convention.htm>> accessed 16 September 2018 (in English).
3. The principle of Rule of Law: Report Committee on Legal Affairs and Human Rights <<http://assembly.coe.int>> accessed 16 September 2018 (in English).
4. Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 28 chervnia 1996 r. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (accessed: 16.11.2018) (in Ukrainian).
5. Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms] 4 lystopada 1950 r. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
6. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava [Universal Declaration of Human Rights] vid 16 grudnia 1966 r. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
7. Pro selianske (fermerske) hospodarstvo [On the Agricultural (Farming) Enterprise]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 20 hrudnia 1991 r. № 2009-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
8. Pro sudoustrii i status suddiv [On the Judicial System and the Status of Judges]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 2 chervnia 2016 r. № 1402-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
9. Promezhutochnaja Rezolucija ResDH(2006)1, kasajushhajasja narushenij principa pravovoj opredelennosti nadzornym proizvodstvom v grazhdanskom processe v Rossijskoj Federacii – obshhie mery i nerazreshennye voprosy (Prinjata Komitetom ministrov 8 fevralja 2006 g. na 955-m zasedanii zamestitelej Ministrov) [Interim Resolution ResDH (2006)1 Concerning the Violations of the Legal Certainty Principle Through the Supervisory Review Procedure in Civil Proceedings in the Russian Federation – General Measures Adopted and Outstanding Issues (Adopted by the Committee of Ministers on February 8, 2006 at the 955th Meeting of Deputy Ministers)] <[http://sutyajnik.ru/rus/echr/res_com_of_min/ResDH\(2006\)1.htm](http://sutyajnik.ru/rus/echr/res_com_of_min/ResDH(2006)1.htm)> accessed 16 September 2018 (in Russian).
10. Protokol do Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms] vid 20 bereznia 1952 r. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535/card2#Card (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
11. Statut Rady Yevropy [The Charter of the Council of Europe] vid 5 travnia 1949 r. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001 (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
12. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Civil Procedural Law of Ukraine]: V redaktsii Zakonu Ukrainy vid 3 zovtnia 2017 r. № 2147-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
13. Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Universal Declaration of Human Rights] vid 10 grudnia 1948 r. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (accessed: 16.11.2018) (in Ukrainian).

14. *Zemelnyi kodeks Ukrainy* [The Land Code of Ukraine]: V redaktsii Zakonu Ukrainy vid 13 bereznia 1992 r. № 2196-XII URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12/ed20031015> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).

Cases

15. *Amuur v. France*, no. 19776/92, par. 50, ECHR 1996-III (in English).
 16. *Atanasovski v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 36815/03, § 38, 14 January 2010 (in English).
 17. *Brumarescu v. Romania*, no. 28342/95, par. 61, ECHR 1999-VII (in English).
 18. *Burmych and others v. Ukraine*, 12 October 2017, Reports of Judgments and Decisions 2017 (extracts) (in English).
 19. *Cordova v. Italy* (№ 1), no. 40877/98, par. 52, ECHR 2003-I (in English).
 20. *Faimblat v. Romania*, no. 23066/02, par. 28, ECHR 2009 (in English).
 21. *Golder v. UK*, 21 February 1975, par. 35, Series A no.18 (in English).
 22. *Ielo v. Italy*, no. 23053/02, par. 44, 06 December 2005 (in English).
 23. *Jordan Jordanov and Others v. Bulgaria*, no. 23530/02, § 49, 2 July 2009 (in English).
 24. *Pullar v. UK*, no. 22399/93, par. 32, ECHR 1996-II (in English).
 25. *Santos Pinto v. Portugal*, no. 39005/04, § 41, 20 May 2008 (in English).
 26. *Sovtransavto Holding v. Ukraine*, no. 48553/99, ECHR 2002-VII (in English).
 27. *Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece*, 09 December 1994, par. 49, Series A no. 301-B (in English).
 28. *Sutyazhnik v. Russia*, app. 8269/02 <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93775>> accessed 16 September 2018 (in English).
 29. *Svetlana Naumenko v. Ukraine*, no. 41984/98, par. 91, 09 November 2004 (in English).
 30. *Unèdic v. France*, no. 20153/04, § 74, 18 December 2008 (in English).
 31. *Waite and Kennedy v. Germany*, no. 26083/94, par. 58, ECHR 1999-I (in English).
 32. *Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine*, no. 40450/04, 15 October 2009 (in English).
 33. *Zhovner v. Ukraine*, no. 56848/00, 29 June 2004 (in English).
 34. *Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu* [Decree of the Civil Court of Cassation within the Supreme Court] vid 20 chervnia 2018 r. u spravi № 756/552/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74963689> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
 35. *Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu* [Decree of the Civil Court of Cassation within the Supreme Court] vid 6 chervnia 2018 r. u spravi № 523/4454/16-II. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74687846> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
 36. *Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu* [Decree of the Civil Court of Cassation within the Supreme Court] vid 19 chervnia 2018 r. u spravi № 438/592/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75498143> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
 37. *Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu* [Decree of the Civil Court of Cassation within the Supreme Court] vid 4 kvitnia 2018 r. u spravi № 212/2362/16-II. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73408624> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
 38. *Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu* [Decree of the Civil Court of Cassation within the Supreme Court] vid 12 veresnia 2018 r. u spravi № 752/1016/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76566295> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
 39. *Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu* [Decree of the Civil Court of Cassation within the Supreme Court] vid 18 kvitnia 2018 r. u spravi

- № 753/11000/14-ts. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73500675> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
40. Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu [Decree of the Civil Court of Cassation within the Supreme Court] vid 17 zovtnia 2018 r. u spravi № 681/203/17-ts. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77455891> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
41. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court] vid 4 lypnia 2018 r. u spravi № 653/1096/16-ts. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75296538> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
42. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court] vid 15 travnia 2018 r. u spravi № 372/2180/15-ts. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75287005> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
43. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court] vid 21 bereznia 2018 u spravi № 235/3619/15-ts. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73500804> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
44. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court] vid 21 bereznia 2018 r. u spravi № 235/3619/15-ts. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73500804> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
45. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court] vid 21 serpnia 2018 r. u spravi № 761/35639/15-ts. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76290815> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
46. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court] vid 31 zovtnia 2018 r. u spravi № 753/12729/15-ts. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77696631> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
47. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court] vid 4 lypnia 2018 roku u spravi № 623/3792/15-ts. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75149540> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
48. Postanova Verkhovnoho Sudu [Decree of the Supreme Court] vid 8 serpnia 2018 r. u spravi № 199/5595/14-ts URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75793882> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).
49. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 52 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy “Pro osoblyvosti zvilnennia z posad osib, yaki sumishchaiut deputatskyi mandat z inshymy vydamy diialnosti” ta konstytutsiinym podanniam 89 narodnykh deputativ Ukrainy pro ofitsiine tлумachennia polozhen punktu 2 chasty ny druhoi statti 90 Konstytutsii Ukrainy, statti 5 Zakonu Ukrainy “Pro osoblyvosti zvilnennia z posad osib, yaki sumishchaiut deputatskyi mandat z inshymy vydamy diialnosti” (sprava pro zvilnennia narodnykh deputativ Ukrainy z inshykh posad u razi sumishchennia) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case Following the Constitutional Application of 52 People’s Deputies of Ukraine Concerning the Compliance with the Constitution of Ukraine (Constitutionality) of the Law of Ukraine “On the Specifics of Dismissal of Persons Combining the Deputy’s Mandate with Other Activities” and the Constitutional Application of 89 People’s Deputies of Ukraine on the Official Interpretation of the Provisions of Clause 2, Part Two, Article 90 of the Constitution of Ukraine, Article 5 of the Law of Ukraine “On the Specifics of Dismissal of Persons Combining the Deputy’s Mandate with Other Activities” (Case of Dismissal of People’s Deputies of Ukraine from Other Positions in Case of Combination of Jobs)] vid 29 sicnia 2008 r. № 2-пп/2008. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-08> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).

50. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 92, punktu 6 rozdilu X "Perekhidni polozhennia" Zemelnogo kodeksu Ukrainy (sprava pro postiine korystuvannia zemelnymy diliankami) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case Following the Constitutional Application of 51 People's Deputies of Ukraine Concerning the Compliance with the Constitution of Ukraine (Constitutionality) of the Provisions of Article 92, Clause 6 of Section X "Transitional Provisions" of the Land Code of Ukraine (Case of Permanent Use of Land Plots)] vid 22 veresnia 2005 r. № 5-пн/2005. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05> (accessed: 16.09.2018) (in Ukrainian).

Bibliography

Authored books

51. Sime S, *A practical approach civil procedure* (Oxford University Press 2005) (in English).
 52. Tamanaha B, *On the Rule of Law: History, Politics, Theory* (Press Syndicate of the University of Cambridge 2004) (in English).
 53. Chechina N, *Principy grazhdanskogo processual'nogo prava. Aktual'nye problemy teorii i praktiki grazhdanskogo processa* [Principles of Civil Procedural Law. Topical Issues of the Civil Process Theory and Practice] (1979) (in Russian).
 54. Elyseikyn P, *Predmet y pryntsypy sovet'skogo hrazhdanskogo protsessual'nogo prava* [Subject Matter and Principles of the Soviet Civil Procedural Law] (Iaroslavl 1974) (in Russian).
 55. Holovatyi S, *Verkhovenstvo prava* [Rule of Law], book 3 (Feniks 2006) (in Ukrainian).
 56. Lukashuk I, *Mezhdunarodnoe pravo. Obshhaja chast'* [International Law. General Part] (Volters Kluver 2005) (in Russian).
 57. Marochkin S, *Dejstvie norm mezhdunarodnogo prava v pravovoj sisteme Rossii* [The Effect of International Law in the Russian Legal System] (Tjumen' 1998) (in Russian).
 58. Pokrovskij I, *Osnovnye problemy grazhdanskogo prava* [Major Issues of Civil Law] (Statut 1998) (in Russian).
 59. Rabinovych P, *Prava liudyny i hromadianyna u Konstytutsii Ukrainy (do interpretatsii vykhidnykh konstytutsiinnykh polozhen)* [Human and Citizen's Rights in the Constitution of Ukraine (on the Interpretation of the Initial Constitutional Provisions)] (Pravo 1997) (in Ukrainian).
 60. Sakara N, *Problema dostupnosti pravosuddia u tsyvilnykh spravakh* [Issue of Access to Justice in Civil Cases] (Pravo 2010) (in Ukrainian).
 61. Semenov V, *Konstytutsyonnye pryntsypy hrazhdanskogo sudoproizvodstva* [Constitutional Principles of the Civil Court Procedure] (Iurydicheskaya lyteretura 1982) (in Russian).
 62. Tkachuk O, *Problemy realizatsii sudovoi vlady u tsyvilnomu sudochynstvi* [Problems of the Implementation of Judicial Power in Civil Legal Proceedings] (Pravo 2016) (in Ukrainian).
 63. Tsvina T, *Pravo na sud u tsyvilnomu sudochynstvi* [Right to Trial in Civil Court Procedure] (Slovo 2015) (in Ukrainian).

Edited books

64. *Civil Litigation* (Oxford University Press 2005) (in English).
 65. *Arbitrazhnyj processual'nyj kodeks Rossijskoj Federacii: osmyslenie praktiki i ee vozmozhnye korrektyvy* [The Code of Arbitration Procedure of the Russian Federation: Understanding of Practice and Possible Adjustments Thereof] (Vikor-Media 2006) (in Russian).
 66. Komarov V (red), *Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy* [Civil Procedural Law of Ukraine] (Pravo 1999) (in Ukrainian).

67. Pohrebniak S, *Osnovopolozhni pryntsypy prava (zmistovna kharakterystyka) [Fundamental Principles of Law (Substantive Characteristics)]* (Pravo 2008) (in Ukrainian).
68. Tertyshnikov V, *Tsyvilnyi protses Ukrainy (lektsii) [Civil Process of Ukraine (Lectures)]* (Vyd. SPD FO Vapniarchuk N. M. 2011) (in Ukrainian).
69. Treushnikov M i Cheshka Z (red), *Osnovnye principy grazhdanskogo processa [Basic Principles of the Civil Process]* (1991) (in Russian).

Journal articles

70. Craig P, 'Formal and Substantive Conceptions of the Rule of Law: An Analytical Framework' (Autumn, 1997) *Public Law* 467-487 (in English).
71. Kerameus K, 'The Marcel – Storme – Chair for International and Comparative Civil Procedure at Ghent University – A Note' (2006) *4 European Review of Private Law* 619-620 (in English).
72. Kono T, 'Recent Trends in Japanese Civil Procedure Reform of the Code of Civil Procedure' [2000] *2(1) European Journal of Law Reform* 155-164 (in English).
73. Resnik J, 'Procedure's Projects' (2004) *23 Civil Justice Quarterly* 286-9 (in English).
74. Rozakis C, 'Right to a Fair Trial in Civil Cases' (2004) *4 Judicial Studies Institute Journal* 96-106 (in English).
75. Stigal D, 'The Rule of Law: a Primer and Proposal' (2006) *189 Military Law Review* 92-111 (in English).
76. Storme M, 'A Single Civil procedure for Europe: A Cathedral Builders' Dream' (2005) *22 Ritsumeikan Law Review* 96-9 (in English).
77. Summers R, 'A Formal Theory of the Rule of Law' [1993] *6(2) Ratio Juris* 127 (in English).
78. Zuckerman A, 'Reforming civil justice system: trends in industrial countries' (2000) *46 PREMnote* (in English).
79. Bonner A, 'K voprosu o principah grazhdanskogo processual'nogo prava' ['On the Issue of Principles of Civil Procedural Law'] (1975) *38 Trudy VJuZI* (in Russian).
80. Demichev A, 'K voprosu o principah grazhdanskogo processual'nogo prava' ['On the Issue of the Principles of Civil Procedure Law'] [2005] *1(42) Vestn. Sarat. gos. akad. prava* 95 (in Russian).
81. Demichev A, 'Pozitivistskaja klassifikacija principov grazhdanskogo processual'nogo prava Rossijskoj Federacii' ['Positivist Classification of the Civil Procedural Law Principles of the Russian Federation'] (2005) *7 Arbitrazhnyj i grazhdanskij process* 5-10 (in Russian).
82. Gurvich M, 'Principy sovetskogo grazhdanskogo processual'nogo prava' ['Principles of the Soviet Civil Procedural Law'] (1965) *3 Trudy VJuZI* (in Russian).
83. Hetmantsev O ta Patsurkivskyi P, 'Poniattia pryntsypiv tsyvilnoho protsesu ta yikh znachennia u pravozastosovchii diialnosti sudu' ['The Concept of the Principles of the Civil Process and their Significance in the Law Enforcement Activities of the Court'] (2003) *187 Nauk. visn. Chernivets. un-tu.* 60-5 (in Ukrainian).
84. Hetmantsev O, 'Spivvidnoshennia aksiom i pryntsypiv v tsyvilnomu protsesi Ukrainy' ['Correlation of Axioms and Principles in the Civil Process of Ukraine'] (2003) *200 Nauk. visn. Cherniv. un-tu. Pravoznavstvo* 51-4 (in Ukrainian).
85. Koziubra M, 'Pryntsyp verkhovenstva prava i konstytutsiina yurysdyktsiia' ['The Rule of Law Principle and Constitutional Jurisdiction'] (2000) *4 Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* 30 (in Ukrainian).
86. Lukaides L, 'Princip verhovenstva prava i prava cheloveka: S osobym uchedom precedentnoj praktiki Evropejskogo Suda po pravam cheloveka' ['The Rule of Law and

- Human Rights Principle: with Particular Reference to the Case Law of the European Court of Human Rights’] (2006) 4 Prava cheloveka 25-34 (in Russian).
87. Luspenyk D, ‘Verkhovenstvo prava – “novyi” staryi pryntsyp tsyvilnoho sudochynstva: spivvidnoshennia iz pryntsypom zakonnosti’ [‘Rule of Law – the “New” Old Principle of Civil Court Procedure: Correlation with the Legality Principle’] (2017) 8 Pravo Ukrainy 9-20 (in Ukrainian).
 88. Manukjan V, ‘Princip H’juarta: neobhodima li nam processual’naja spravedlivost?’ [‘Hughtart’s Principle: Do We Need Procedural Justice?’] (2007) 5 Jurid. praktika 12-3 (in Russian).
 89. Opanasenko O, ‘Poniattia pryntsypu zmahalnosti v tsyvilnomu protsesi Ukrainy’ [‘The Concept of the Adversarial Principle in the Civil Process of Ukraine’] (2007) 4 Pravo viiskovoi sfery 25-6 (in Ukrainian).
 90. Rabinovych P, ‘Verkhovenstvo prava (za materialamy praktyky Strasburzkoho sudu ta Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy)’ [‘Rule of Law (Based on the Materials of the Case Law of the Strasbourg Court and the Constitutional Court of Ukraine)’] [2006] 2(45) Visn. Akad. prav. nauk Ukrainy 3-21 (in Ukrainian).
 91. Shyshkin V, ‘Pryntsyp dyspozytyvnosti u novomu TsPK Ukrainy’ [‘Principle of discretion in the new CPC of Ukraine’] (2006) 3 Pravo Ukrainy 78-81 (in Ukrainian).
 92. Tsvina T, ‘Pryntsyp verkhovenstva prava ta pravo na sud’ [‘Rule of Law and the Right to Trial’] (2012) 12 Pidpriemnytstvo, gospodarstvo, pravo (in Ukrainian).
 93. Varlamova N, ‘Verhovenstvo pravo – bazovyi princip evropejskoj systemy zashhity prav cheloveka’ [‘Rule of Law – the Basic Principle of the European System of Human Rights’] [2002] 3(41) Konstitucionnoe pravo: Vostochno-evropejskoe obozrenie 161 (in Russian).
 94. Volosenko S, ‘Pryntsyp zmahalnosti u novelakh TsPK’ [‘The Adversarial Principle in the Novels of the CCP’] (2007) 1 Chasop. Kyiv. un-tu prava 132-6 (in Ukrainian).
 95. Vovk D, ‘Problemy vyznachennia ta dii pryntsypu verkhovenstva prava v Ukraini’ [‘Issues of Definition and Operation of the Rule of Law in Ukraine’] (2003) 11 Pravo Ukrainy 127-130 (in Ukrainian).
 96. Yasynok M, ‘Chy ye pryntsyp zmahalnosti v okremomu provadzhenni?’ [‘Is the Adversarial Principle Available in Separate Proceeding?’] (2006) 34 Visn. Nats. un-tu vnutr. sprav 287-292 (in Ukrainian).

Thesis

97. Bukina V, ‘Principy sovetskogo grazhdanskogo processual’nogo prava (teoreticheskie voprosy, ponjatija i systemy)’ [‘Principles of the Soviet Civil Procedural Law (Theoretical Issues, Concepts and Systems)’] (avtoref dis kand jurid nauk, 1975) (in Russian).
98. Semenov V, ‘Principy sovetskogo grazhdanskogo processual’nogo prava’ [‘Principles of the Soviet Civil Procedural Law’] (avtoref dis d-ra jurid nauk, 1965) (in Russian)

Viacheslav Komarov

THE FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF CIVIL COURT PROCEDURE

ABSTRACT. The principles of civil court procedure constitute the most generalized and fundamental category of the science of civil procedural law, along with such ones as the goal and objectives of the civil process, the subject matter and the method of civil procedural law, relations under civil procedural law etc. It is symptomatic that intensive

studies of these principles were made during the periods involving codifications of the procedural legislation, as well as the post-codification periods. This occurred in the 60s of the past century, and in the 2000s.

A rather extensive scope of specialized literature focused on this issue allows getting an idea of the current state of the theory of civil court procedure principles and its practical significance. In this regard, it should be noted that the theoretical concepts underlying the theory of civil procedural law principles way back in the 1960s have remained almost unchanged.

At the same time, the constitutional reform implemented in the area of justice and the related institutions laid the foundations for modernization of the civil procedural legislation entailing the adoption of the new version of the Code of Civil Procedure of Ukraine (CCP) which rests upon the general European trends in civil court procedure and the idea of ensuring everyone's right to a fair trial and access to justice. As one of the most far-reaching consequences of the constitutional reform and the amendments to the civil procedural legislation we should mention the establishment of the new Supreme Court as a court of cassation, which, among other things, is made responsible for ensuring the unity of court practice and, consequently, high standards of justice. Given this, it becomes clear that modern civil court procedure and law application at court should comply with the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 (ECHR) and ensure access to justice, and the institutions of justice and court procedure should be improved in line with the challenges of modern society and also with due regard for such an obvious civilizational fact as fundamentalization of human rights and the efficiency of justice.

At the same time, there are indications that the civil procedural law doctrine is oblivious to the principles of civil court procedure which are fundamental and determine a certain discourse of scientific research and the dimensions of modern civil court procedure in democratic societies, and which are, in a way, a benchmark of the rule of law. They have a specific legal nature and are regarded as a certain explication of the generally recognized provisions and principles of international law, i.e. imperative provisions of international law which are accepted and recognized by the international community of States as a whole and which may not be deviated from. They are characterized by a supranational nature and are entrenched in international legal instruments such as the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, and the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is also important that these principles are applied in the practice of the European Court of Human Rights.

Therefore, a further development of the theory of civil procedural law principles should be aimed at studying the profound regularities and trends of changes in the qualitative characteristics of legal regulation of civil court procedure, which historically form the foundations of various systems of legal comprehension and predetermine the shaping of a new worldview, i.e. the vision of justice and the functions of courts as bodies of the judicial power which in democratic societies should ensure the priority of human rights, the rule of law, and a new level of legal practice in general. Their further scientific elaboration and implementation into the practice of application at court will contribute to the socialization of the civil process and to the identification through the prism of new social and legal

realities of the functioning of justice which are determined by the need for the assurance of human rights and the rule of law.

The article studies the legal nature and the catalogue of the fundamental principles of civil court procedure based on the subsidiary importance for law application at court, and offers their phenomenological interpretation.

KEYWORDS: principles of the civil court procedure, generally recognized provisions and principles of international law, fundamental principles of the civil court procedure, the rule of law principle, principle of the rule of human rights, the legal certainty principle, the proportionality principle.